

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.15

DOI <https://doi.org/10.32782/39221348>

Лобко В. В.,

*аспірантка Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»*

УДОСКОНАЛЕННЯ ТА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

IMPROVING AND INCREASING THE EFFECTIVENESS OF LEGAL SUPPORT OF NATIONAL SECURITY IN UKRAINE

У статті проведено дослідження правового забезпечення національної безпеки в Україні. Автором сформульовані поняття правового забезпечення національної безпеки та його складових. Визначено, що метою забезпечення національної безпеки є захист особистих, політичних, соціально-економічних прав людини та громадянина, інтересів суспільства та держави. Автором проаналізовано систему нормативно-правових актів у сфері забезпечення національної безпеки в Україні, визначені її основні недоліки. Зокрема, чинна система нормативно-правових актів у сфері забезпечення національної безпеки в Україні не відповідає сучасним важким викликам, які стоять перед нею. Вона не є цілісною і нерівномірно регулює процес забезпечення різних, взаємопов'язаних видів безпеки. Аргументовано, що вплив нормативно-правових актів на будь-яку із сфер суспільних відносин, у тому числі й сферу національної безпеки, буде ефективним, коли він втілюватиме в собі правильно визначені норми, які створюють єдине правове поле для вирішення питань суспільних відносин, перетворення їх на дієву загальнонаціональну систему. За результатами проведеного дослідження сформульовано висновки та надано пропозиції щодо удосконалення та підвищення ефективності правового забезпечення національної безпеки в Україні. Так, для удосконалення та підвищення ефективності правового забезпечення національної безпеки в Україні запропоновано розроблення систематизованої, логічної та взаємопов'язаної нормативної бази у даній сфері, яка б включала декілька рівнів: 1-й рівень (Конституція України – фундаментальні засади), 2-й рівень (Закон України «Про національну безпеку України» – основний закон в цій сфері), 3-й рівень (галузеві доктрини в сфері інформаційної, гуманітарної, економічної та ін. безпеки), 4-й рівень (стратегія національної безпеки на певний період часу). При цьому, при розробці нормативно-правових актів в цій сфері необхідно враховувати баланс автономії особистості, її незалежності як суб'єкта природних прав людини з колективістськими засадами в моделі взаємовідносин держави та громадянина, національна безпека має вийти за межі чисто державного розуміння та набути загальнолюдського змісту.

Ключові слова: національна безпека, воєнна безпека, безпека в умовах воєнного стану, правове забезпечення національної безпеки, ефективність.

The article, a study of the legal provision of national security in Ukraine was carried out. The author formulated the concept of legal support of national security and its components. It was determined that the purpose of ensuring national security is the protection of personal, political, socio-economic rights of a person and citizen, the interests of society and the state. The author analyzed the system of normative legal acts in the sphere of ensuring national security in Ukraine, identified its main shortcomings. In particular, the current system of normative legal acts in the sphere of ensuring national security in Ukraine does not meet the modern challenges facing it. It is not integral and unevenly regulates the process of ensuring different, interrelated types of security. It is argued that the influence of normative legal acts on any of the spheres of social relations, including the sphere of national security, will be effective when it embodies correctly defined norms that create a single legal field for solving social relations issues, transforming them on an effective nationwide system. Based on the results of the research, conclusions were formulated and suggestions were made for improving and increasing the effectiveness of the legal support of national security in Ukraine. Thus, in order to improve and increase the effectiveness of the legal provision of national security in Ukraine, it is proposed to develop a systematized, logical and interconnected regulatory framework in this area, which would include several levels: 1st level (Constitution of Ukraine – fundamental principles), 2nd level (The Law of Ukraine «On the National Security of Ukraine» is the main law in this area), 3rd level (sectoral doctrines in the field of information, humanitarian, economic,

etc. security), 4th level (national security strategy for a certain period of time). At the same time, when developing legal acts in this area, it is necessary to take into account the balance of the autonomy of the individual, his independence as a subject of natural human rights with collectivist principles in the model of relations between the state and the citizen, national security must go beyond purely state understanding and acquire a universal meaning.

Key words: national security, military security, security under martial law, legal support of national security, efficiency.

Постановка проблеми. 2022 рік минув для нашої країни під знаком загальнонаціональної боротьби за власне існування, в умовах великих внутрішніх перетворень та складної міжнародної ситуації, в умовах найбільших викликів для України за весь час її існування внаслідок широкомасштабної збройної агресії з боку Російської Федерації. Тому питання удосконалення та підвищення ефективності забезпечення національної безпеки в Україні є як ніколи актуальними, визначними у пошуку напрямів подальшого розвитку країни та такими, що викликають занепокоєння громадських та державних діячів, науковців, просто громадян України. Багатоаспектність та комплексність проблеми забезпечення національної безпеки зробили її предметом дослідження фахівців багатьох галузей наукового знання. Не є виключенням й фахівці з юриспруденції, адже від якості правового забезпечення національної безпеки в Україні безпосередньо залежить її ефективність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження В. О. Антонова, О. В. Ткаченко, І. В. Євтушенко, О. О. Резнікова, Ю.А. Хатнюка присвячені найбільш актуальним питанням удосконалення та підвищення ефективності правового забезпечення національної безпеки в Україні. Так, в роботі О. В. Ткаченка та І. В. Євтушенка «Удосконалення нормативно-правового регулювання сфери безпеки і оборони в умовах військової агресії» здійснено аналіз нормативно-правових актів в даній сфері, а також проаналізовані проекти нормативно-правових актів у сфері забезпечення національної безпеки, прийнятих після введення воєнного стану [11]. В роботі Ю.А. Хатнюка «Поняття та правове забезпечення національної безпеки України» визначено поняття та здійснено загальний огляд нормативно-правових актів в сфері забезпечення національної безпеки нашої країни [12]. В монографії О.О. Резнікової 2022 року досліджені теоретичні та практичні аспекти забезпе-

чення національної стійкості в умовах мінливості й невизначеності безпечого середовища [10]. Водночас, за вирішенням окремих актуальних питань втрачається головне – загальна, концептуальна модель правового забезпечення національної безпеки в Україні залишається поза увагою дослідників. Відсутність загального бачення системи правового забезпечення національної безпеки, і, як наслідок, перспективного бачення її розвитку в цілому, призводить до прийняття багатьох нормативно-правових актів у цій сфері які часто є неузгодженими між собою, такими, що суперечать один одному. Все вищенаведене зумовлює актуальність даного дослідження.

Метою статті є дослідження правового забезпечення національної безпеки в нашій країні, окреслення його основних недоліків та надання пропозицій щодо удосконалення та підвищення ефективності правового забезпечення національної безпеки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Для удосконалення та підвищення ефективності правового забезпечення національної безпеки в Україні важливо визначитись із сутністю даного поняття. Тому, насамперед, пропонуємо визначитись із понятійним апаратом. Загальнонаукове поняття «безпека», пройшовши історичний етап розвитку, ускладнило свій зміст, підвищило теоретико-методологічне значення, настільки необхідне для пізнання сутності різних видів безпеки, класифікації та виявлення прикладного змісту основних видів небезпек та загроз.

Зважаючи на актуальність проблематики, у юридичній літературі все частіше досліджуються питання забезпечення національної безпеки України, яка набула сьогодні статусу глобальної проблеми, актуальної для всього світового співтовариства.

Національна безпека складається з суспільних відносин, до яких можна віднести:

– відносини, що створюють умови для безпеки;

– відносини, що складаються у процесі забезпечення безпеки;

– відносини, що безпосередньо забезпечують безпеку.

Метою забезпечення національної безпеки є захист особистих, політичних, соціально-економічних прав людини та громадянина, інтересів суспільства та держави.

Узагальнюючи наукові погляди на сутність національної безпеки та її концептуальне сприйняття, необхідно відзначити, що вона розглядається більшістю науковців як:

– «стан захищеності особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз;

– найважливіша умова, за якої забезпечується життєдіяльність особи, суспільства і держави;

– захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави;

– та ін.» [7, с. 27].

Сучасне розуміння сутності національної безпеки в контексті проблеми її забезпечення передбачає ширший погляд на вирішення проблеми її забезпечення, а отже і на удосконалення та підвищення ефективності правового забезпечення національної безпеки в Україні:

По-перше, на сьогодні проблема забезпечення безпеки будь-якої країни охоплює не лише традиційно військові, а й економічні та політичні чинники, проблеми історичної та національної ідентифікації, проблеми демократизації та стабільності окремих держав, формування дружніх міждержавних відносин тощо.

По-друге, процеси, що сталися в останні десятиліття, показали безперспективність багаторічної та виснажливої конфронтації у відносинах між народами та країнами.

По-третє, Україна перебуває у середовищі, де жорсткий вплив північного імперського сусіда не став менш жорстким після розпаду соціалістичної системи.

По-четверте, стає все очевиднішим, що забезпечення національної безпеки України має бути спрямоване на освоєння сучасних форм світового цивілізаційного процесу з урахуванням як власної історичної спадщини, так і сучасних тенденцій розвитку, які потребують творчого осмислення та обліку у практиці державного будівництва.

Складовою забезпечення національної безпеки є її правове забезпечення. Виходячи з етимології слова «забезпечувати», правове забезпечення національної безпеки можна визначити як створення правовими засобами необхідних умов для захищеності особистості, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз. Створення таких умов досягається за допомогою правового регулювання відносин у сфері забезпечення національної безпеки.

У загальній теорії та галузях права поняття «правове забезпечення» розглядається переважно у діяльнісному аспекті і є прийняттям і реалізацією певних заходів (способів та прийомів), спрямованих на врегулювання ситуації – системи нормативних правових актів, що регулюють організацію та діяльність суб'єктів державного управління, в тому числі в окремих сферах державного управління, або діяльність щодо створення системи даних актів. Вважасмо, що обидві сторони такого явища та одночасно процесу, як правове забезпечення, виділені цілком справедливо. У контексті нашого дослідження правове забезпечення виступає формалізацією за допомогою права таких процесів, як правове закріплення, реалізація, охорона та захист національної безпеки.

Систему нормативно-правових актів у сфері забезпечення національної безпеки в Україні складають Конституція України [1], Закони України «Про національну безпеку України» [2], «Про Раду національної безпеки і оборони України» [4], Стратегію національної безпеки України [5] та ін.

При цьому останнім часом, а саме з початком повномасштабної військової агресії з боку Російської Федерації Верховною Радою України було прийнято значну кількість законодавчих актів, спрямованих на вдосконалення забезпечення національної безпеки в умовах воєнного стану, а саме Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX «Про затвердження Указу Президента України «Про запровадження воєнного стану» [3], а також Закон України від 03.03.2022 р. № 2105-IX «Про затвердження Указу Президента України «Про загальну мобілізацію» [6] та ін.

Водночас, вплив нормативно-правових актів на будь-яку із сфер суспільних відносин, у тому числі й сферу національної без-

пеки, буде ефективним, коли він втілюватиме в собі правильно визначені норми, які створюють єдине правове поле для вирішення питань суспільних відносин, перетворення їх на дієву загальнонаціональну систему. Це також стосується нормативно-правових актів, якими регулюється забезпечення національної безпеки.

Наразі система нормативно-правових актів у сфері забезпечення національної безпеки в Україні не відповідає сучасним важким викликам, які стоять перед нею. Перед усім вона не є цілісною і нерівномірно регулює процес забезпечення різних, взаємопов'язаних видів безпеки. Так в Україні діє вище згаданий Закон «Про національну безпеку України», прийнято нову Стратегію воєнної безпеки від 2021 року, Стратегію національної безпеки України від 2020 року, Воєнну доктрину та ін. Проте окрім воєнної та інформаційної складових національної безпеки є політична, економічна, гуманітарна, соціальна, науково-технологічна сфери її забезпечення. При цьому зазначені вище нормативно-правові акти не узгоджені належним чином між собою та містять ряд недоліків, які негативно відображаються на рівні забезпечення національної безпеки. Тому наразі важливо розробити цілісну систему правового забезпечення національної безпеки в Україні, для чого необхідно звернутися до закордонного досвіду правового забезпечення національної безпеки та доцільності його запровадження в Україні.

Так, під забезпеченням національної безпеки в Англії зазвичай розуміють виконання завдяки цілеспрямованому використанню політичного впливу та військового потенціалу трьох головних завдань:

- збереження недоторканності території Сполученого Королівства;
- підтримка спільно з союзниками НАТО необхідного рівня збройних сил;
- захист громадян залежних британських територій у разі потреби за допомогою сили [10, с. 32].

Серед пріоритетів французької оборонної доктрини є захист національних рубежів, надання допомоги у забезпеченні безпеки колишнім колоніальним і залежним територіям, а також активна участь у міжнародних гуманітарних та миротворчих операціях. І, звичайно, з погляду військових стратегів, переважні

національні позиції країни забезпечуються на світовій арені наявністю в неї власного ядерного потенціалу.

Дещо по-іншому йдеться щодо національної безпеки у ФРН, де все ще зберігаються значні обмеження, введені на розвиток військової могутності країни після Другої світової війни.

В сьогоднішній міжнародно-правовій реальності виникають нові основні норми. І це пояснюється тим, що зростання ролі міжнародних відносин у житті суспільства та поява нових життєвоважливих, глобальних проблем ведуть до збільшення числа основних принципів міжнародного права. Наприклад, у зв'язку з підвищенням міжнародного значення проблем охорони навколишнього природного середовища у міжнародному праві виник дуже важливий принцип – охорона довкілля. І таких життєвоважливих проблем є чимало. До них відноситься заборона на присвоєння окремих частин просторів, що мають життєвоважливе значення для всіх держав світу: неприпустимість присвоєння частини відкритого моря та повітряного простору над ним, мирне використання космічного простору, місяця та інших небесних тіл.

Тут дуже важливо відзначити, що у конституціях багатьох зарубіжних держав серед найважливіших, основоположних норм містяться і норми, спрямовані на забезпечення національної безпеки.

Відповідно до поправки II американського Білля про права з метою безпеки вільної держави необхідно мати добре організовану міліцію (озброєні формування, які залучаються до служби лише у виняткових випадках). Конституція США (ч. 15, 16 розд. 8) надає конгресу право «передбачати заходи щодо закликів міліції» для виконання законодавства, придушення заколотів та відбиття нападів ззовні та встановлювати загальні правила управління міліцією [8].

Конституція США стоїть на захисті громадянської безпеки, особистої недоторканності громадян та недоторканності приватної власності: у розд. 9 ст. 1 йдеться про недопущення дії Habeas Corpus, якщо цього не потребує суспільна безпека при виникненні заколоту чи вторгнення. Інші статті цього розділу забороняли прийняття Біллей про опалу, що перед-

бачають призначення покарання без судового розгляду. Навіть простий перелік прав громадян, що гарантуються конституцією, у тому числі стосуються особистої та майнової недоторканності, для країн континентальної Європи того часу представлялося значним.

До цих прав доктрина американського права відносить охорону особистості з боку держави, право на життя та свободу, право на придбання власності, володіння, користування та розпорядження нею, право «на прагнення до щастя», свободу пересування територією різних штатів та вибір місця проживання, право на судовий захист, право не піддаватися дискримінаційному оподаткуванню та ін. [13].

Основна ідея, втілена у Федеральному законі про делікатні позови, пов'язані із заподіянням шкоди громадянам (розд. IV Закону про реорганізацію законодавства 1946 р.), висловлена таким положенням: «США несуть відповідальність відповідно до положень цього розділу про позови із заподіяння шкоди таким же чином і в тій же мірі, що й приватні особи за подібних обставин». Однак у зв'язку з тим, що застосування цієї норми є правом штату, а не федеральним правом, вирішення питання про притягнення держави до відповідальності здійснюється відповідно до правоустановлень штату, де завдано шкоди. Зокрема, США несуть відповідальність за протизаконні дії співробітників слідства та служб забезпечення правопорядку, пов'язані з фізичним насильством, образою дії, незаконним утриманням під вартою, незаконним затриманням, зловмисним використанням процесуальних законів на шкоду потерпілим чи зловмисним службовим переслідуванням.

Аналогічно американському, Основний закон Франції (ст. 66) підкреслює, що ніхто може бути довільно позбавлений свободи. А реалізацію цього принципу забезпечує судова система – хранителька свободи за дотримання умов, встановлених законодавчими актами. Ця норма базується на основоположних положеннях французької Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р. Стаття 2 французької Декларації як природні і невідчужувані (тобто абсолютні) права людини називає свободу, власність, безпеку та опір пригніченню. Як і американські закони, Декларація

у ст. 7 гарантує, що жодна особа не може бути звинувачена, затримана або взята під варту інакше як при дотриманні норм закону, що стосуються підстави та процедури обмеження та позбавлення волі.

Аналогічно французької, Конституція Угорської Республіки закріплює право кожного на свободу та особисту безпеку (§ 55, ч. 1). За деякими конституціями праву на безпеку кореспондує відповідний обов'язок. Так, згідно зі ст. 54 китайської Конституції громадяни КНР зобов'язані охороняти безпеку, честь та інтереси батьківщини та не вчиняти дій, що завдають їм шкоди. А відповідно до ст. 51 індійської Конституції держава прагне «сприяти миру та безпеці...» [10, с. 34].

Невипадково Основний закон ФРН у ст. 2 закріплює право на життя та особисту недоторканність. Тим самим він проголошує принцип непорушності та непорушності свободи особистості, яка є елементом (атрибутом) національної безпеки. Втручання у декларовані права допускається виключно за законом. Цей закон, переслідуючи цілі охорони прав особи в галузі національної безпеки, встановлює можливість обмеження свободи громадян у суворо обумовлених випадках та з дотриманням запропонованих процесуальних процедур. Так, виключно суддя має право вирішити питання про допустимість та термін затримання осіб, а поліція не може містити їх у себе під арештом довше, ніж до кінця дня, що настає за днем затримання. За наявності підстави продовжити термін ізоляції особи це питання необхідно вирішити через звернення до суду за відповідним рішенням (ст. 104). Закон, таким чином, гарантує дотримання прав затриманих, які вчинили правопорушення.

Важливо, що, згідно з Конституцією Німеччини, для запобігання небезпеці, що загрожує існуванню або вільному демократичному ладу Федерації або будь-якої землі, остання може призвати поліцейські сили інших земель, а також особовий склад та матеріальні засоби федеральної прикордонної охорони та інших установ. Якщо земля, якій загрожує небезпека, сама не підготовлена або не в змозі боротися з цією небезпекою, Федеральний уряд може підпорядкувати собі поліцію цієї землі та поліцейські сили інших земель, а також використо-

увати підрозділи федеральної прикордонної охорони (ст. 91) [9].

Бундестаг може зі схвалення Бундесрату оголосити стан оборони. Бундесрат може вимагати, щоб Бундестаг розглянув це питання. Стан оборони має бути негайно скасовано, якщо перестали існувати умови, які вимагали його запровадження. Порядок повернення до нормального становища встановлюється федеральним законом (ст. 115-1) [9].

Аналіз зарубіжного законодавства, що регулює сферу забезпечення національної безпеки, показує, що значною мірою воно базується не так на конституціях держав, як на концепціях, доктринах, посланнях.

Наприклад, питання забезпечення національної безпеки США є предметом щорічного Послання президента США конгресу. Примітно, що саме в такому Посланні 2 грудня 1823 р. було проголошено перший, але актуальний до сьогодні концептуальний документ у сфері забезпечення національної безпеки США – доктрина Монро. У ньому позначені як зобов'язання невтручання США у внутрішні справи європейських країн, так і навпаки – невтручання держав Європи у внутрішні справи Америки. Доктрина передбачає вимоги до боездатності збройних сил, їх фінансування як найважливіші для забезпечення національної безпеки США.

Правовим актом Німеччини, що регулює питання забезпечення національної безпеки, крім конституції, є Основні напрями національної безпеки Німеччини. Вони передбачають загальні та спеціальні завдання, сили та засоби Бундесверу, які послідовно визначаються з урахуванням прогнозованої обстановки у сфері безпеки та зобов'язань Німеччини як партнера з питань безпеки в рамках НАТО та ЄС. Важливо, що у документі, незважаючи на ст. 87 Конституції Німеччини, яка передбачає створення збройних сил виключно з метою оборони, наголошується також на необхідності їх участі у запобіганні конфліктам і кризам, у спільних діях щодо врегулювання кризів та відновлення інфраструктур. Інакше кажучи, оборона більше не обмежується національними кордонами, а передбачає внесення вкладу в безпеку в усіх випадках, коли вона наражається на загрозу. Конституційний суд та пар-

ламент Німеччини підтвердили законність цих завдань Бундесверу в контексті колективної безпеки Німеччини.

Документ визначає принципи формування оборонної політики, пріоритетні завдання та параметри потенціалу збройних сил у рамках загального обов'язку держави вживати превентивних заходів щодо забезпечення безпеки.

На відміну від стратегії національної безпеки США, Основні напрями передбачають можливість проведення військових операцій лише спільно з союзниками та партнерами в рамках ООН, НАТО та ЄС [7, с. 46].

Загалом, дослідження правових документів США та Німеччини, що регулюють питання забезпечення національної безпеки, дозволяє говорити про те, що при зовнішніх відмінностях доктрин, концепцій, та й загалом законодавства у сфері забезпечення національної безпеки, ці документи є схожими, в основі кожної з них лежать національні інтереси конкретної держави. Вважаємо, що вони повинні бути прийняті до уваги при подальшому вдосконаленні вітчизняного законодавства в сфері національної безпеки.

Висновки. Формулюючи висновки даного дослідження, вважаємо за необхідне відзначити, що чинна система нормативно-правових актів у сфері забезпечення національної безпеки в Україні не відповідає сучасним важким викликам, які стоять перед нею. Вона не є цілісною і нерівномірно регулює процес забезпечення різних, взаємопов'язаних видів безпеки. Для удосконалення та підвищення ефективності правового забезпечення національної безпеки в Україні необхідне розроблення систематизованої, логічної та взаємопов'язаної нормативної бази у даній сфері, яка б включала декілька рівнів: 1-й рівень (Конституція України – фундаментальні засади), 2-й рівень (Закон України «Про національну безпеку України» – основний закон в цій сфері), 3-й рівень (галузеві доктрини в сфері інформаційної, гуманітарної, економічної та ін. безпеки), 4-й рівень (стратегія національної безпеки на певний період часу). При цьому, при розробці нормативно-правових актів в цій сфері необхідно враховувати баланс автономії особистості, її незалежності як суб'єкта природних прав людини з колективістськими засадами в моде-

лі взаємовідносин держави та громадянина, національна безпека має вийти за межі чисто державного розуміння та набути загальнолюдського змісту.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку будуть спрямовані на дослідження

окремих положень правового забезпечення національної безпеки в іноземних країнах та шляхів їх запровадження в Україні, з урахуванням природних прав і свобод людини, а також деталізація окремих рівнів системи правового забезпечення національної безпеки в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>
3. Про затвердження Указу Президента України «Про запровадження воєнного стану»: Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>
4. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05 березня 1998 р. № 183/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
6. Про затвердження Указу Президента України «Про загальну мобілізацію»: Закон України від 03.03.2022 р. № 2105-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2105-20#Text>
7. Антонов В.О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія. Київ : ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
8. Конституція США // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3 : К – М. 792 с.
9. Основний закон Федеративної Республіки Німеччини // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4 : Н – П. 720 с.
10. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ : НІСД, 2022. 532 с.
11. Ткаченко О.В., Євтушенко І.В. Удосконалення нормативно-правового регулювання сфери безпеки і оборони в умовах військової агресії // Честь і Закон, 2022. № 3 (82). С. 61-66.
12. Хатнюк Ю.А. Поняття та правове забезпечення національної безпеки України // Правові новели, 2020. № 10. С. 228-234.
13. National Security Council. The National Security Strategy of the United States of America. – Washington, DC: USGovernment Printing Office, 2002. URL: <http://www.bmvg.de/misc/pdf/sicherheit/>.